

O‘Z-O‘ZINI RIVOJLANTIRISH ASOSIDA O‘QUVCHILAR SO‘Z BOYLIGINI O‘STIRISHNING LINGVODIDAKTIK, LINGVOPSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

E.S.Shamuratova – *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent*

Sh.B.Sagidullaeva – *doktorant*

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: o‘quvchi, shakllantirish, kitobxonlik, fikrlash, bilim, ko‘nikma, malaka, kompetensiya.

Ключевые слова: читатель, формирование, чтение, мышление, знание, навык, квалификация, компетенция.

Key words: reader, formation, reading, thinking, knowledge, skill, qualification competence.

Kirish. Har qanday faoliyatning muvaffaqiyati uni amalga oshirish uchun yaratilgan sharoitlarning qulayligiga bog‘liq. Bunda sharoit tushunchasining atrof-muhitdagi buyumlar va narsalarga munosabatini ham oydinlashtirish lozim. Mazkur munosabatni oydinlashtirmasdan turib kitobxonlik vositasida o‘quvchilarda badiiy adabiyot namunalari qiziqish uyg‘otish sharoitlari haqida fikr yuritish imkonsiz. Sharoitlar moddiy borliqqa nisbatan ko‘pqirrali hodisa hisoblanadi. U muayyan holatni ifodalab, muntazam rivojlanadi.

Ajdodlar tajribasi va zamonaviy yutuqlarni umumlashtirgan holda o‘quvchilarda badiiy adabiyot namunalari qiziqishni shakllantirish va ushbu jarayonda kitobxonlikdan foydalanish o‘zining umumiy va xususiy jihatlari ega. Ular:

Birinchi sharoit o‘quvchilarning fikrlash faoliyatlarini jadallashtirishga xizmat qiladigan vaziyatlarni tashkil etishdan iborat. Mazkur vaziyatlarda o‘quvchilar farazlar, taxminlarni ilgari suradilar va mavjud holatlarni idrok etadilar. O‘quv maqsadiga erishishning turli variantlarini o‘ylab topadilar. Xatolar ustida ishlaydilar va ularni bartaraf etishga o‘z kuchlarini sarflaydilar. Bunday tarzda bilish faoliyati jarayonida o‘quvchilar o‘zlari uchun o‘ta muhim bo‘lmagan, ikkinchi darajali vazifalarni bajarishga ham duch keladilar. Ular mazkur vazifalarni yechishga zaruriyat sezadilar. Bunday sharoit o‘quvchilarning tafakkuri va mantiqiy fikrlash faoliyatini rivojlantirib, ularning intellektual taraqqiyotini ta‘minlaydi.

Ikkinchi sharoit – o‘quvchilarda shaxsiy bilish faoliyatining shakllanishi, rivojlanishi va ular shaxsiyatining takomillashuvidir [3]. Ushbu sharoit o‘quv-biluv faoliyatini tashkil etish va optimallashtirish uchun muhim ahamiyatga ega. Aynan ushbu sharoit o‘quvchilarning jadal rivojlanishlarini ta‘minlashga xizmat qiladi. Uning yordamida o‘quvchilarning bilishga asoslangan qiziqishlari qondiriladi va muntazam o‘sib boradi. Ko‘rsatib o‘tilgan ko‘nikmalar o‘quvchilarning o‘quv materiallarini tezkorlik bilan o‘zlashtirishlariga ko‘maklashadi. Ularni amaliy faoliyatlarida qo‘llash o‘z bilimlari ko‘lamini kengaytirishga yodam beradi.

Uchinchi sharoit sinfda psixologik jihatdan qulay, xissiy, ijobiy muhitni yaratish. Bunday sharoit o‘quvchilarga xissiyotlari orqali ta‘sir ko‘rsatib, ularning o‘z-o‘zlarini rivojlantirishlari uchun kuchli stimul vazifasini o‘taydi. Qulay xissiy muhit o‘quvchilarda o‘ziga ishonch, o‘z imkoniyatlarini namoyon qilish, qiyinchiliklarni bartaraf etish, o‘qish va rivojlanish istagining vujudga kelishi, qoniqish hissinı tuyish, quvonch, g‘urur, baxt tuyg‘usini xis etish, istiqboldagi bilish faoliyatiga rag‘batlantirish imkonini beradi.

To‘rtinchi. Ta‘lim jarayonidagi muloqot muhim shartlardan biridir. Muloqot o‘zida munosabatlarning muayyan tizimini mujassamlashtiradi: o‘quvchi-o‘qituvchi; o‘quvchi-ota-ona; o‘quvchi-jamoa; o‘quvchi-o‘quvchi.

Bunday munosabatlarni boshqarish boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi. Mahoratli o‘qituvchilar o‘zlarining talablari va muxabbatlarini muvofiqlashtirgan holda o‘quvchilarning o‘quv faoliyatlarini samarali boshqara oladilar.

Badiiy adabiyot namunalari bo‘lgan qiziqish o‘quvchilarda dars va darsdan tashqari pedagogik jarayonlarda tizimli tarzda shakllantiriladi. Bunda quyidagi tadbirlar alohida ahamiyatga ega: suhbatlar, sinf soatlari, kutubxonalarga sayoxatlar, kitobxonlik kechalari, musobaqalar, tanlovlar shular jumlasidan.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida badiiy asar namunalari nisbatan qiziqishni shakllantirishda turli o‘yinlar va muayyan asarlar doirasida suhbatlar o‘tkazishlari lozim [1]. Badiiy asarlarga asoslangan saxna ko‘rinishlari o‘quvchilarda alohida qiziqish uyg‘otadi. Bunda o‘qituvchilar ertaklar, dostonlardan olingan parchalardan unumli foydalanishlari lozim. Bunday tadbirlarda o‘quvchilar bilish faoliyatiga ko‘proq jalb etiladilar. Ular bir umrga kitob bilan do‘stlashadilar. O‘quvchilarda badiiy adabiyot namunalari nisbatan qiziqishni shakllantirish yo‘llari:

- muvaffaqiyat vaziyatlarini yaratish;
- o‘quvchilarning emotsiyalariga ta‘sir ko‘rsatish metodlari;

- o‘qitishning o‘yinga asoslangan metodlari;

- muammoli vaziyatlar metodi;

- loyixa faoliyati;

- tarixiy materiallardan foydalanish;

- fan, texnika, texnologiyalarning yutuqlari bilan tanishtirish;

- axborot texnologiyalaridan foydalanish kabilar.

Pedagoglar tomonidan o‘quvchilarda badiiy adabiyot namunalari qiziqish uyg‘otish motivlarining muayyan guruhi ajratib ko‘rsatilgan:

1) o‘quv materialining mazmuni (yangi o‘quv materiallarining o‘quvchilar uchun qiziqarli bo‘lishi, ilgari o‘zlashtirilgan bilimlar bilan o‘zaro aloqadorligi ta‘minlanganligi, o‘zida nazariy-amaliy qadriyatlarini mujassamlashtirishi);

2) o‘quv faoliyatini tashkil etish (o‘qish darslarida turli shakldagi o‘quv topshiriqlarini qo‘llash, ular: individual, guruhli, mustaqil, ijodiy, amaliy ish turlari);

3) o‘quv jarayonidagi muloqot (o‘quvchi-o‘quvchi; o‘qituvchi-o‘quvchi).

Yuqoridagilar asosida ta‘kidlash lozimki, o‘quvchilarning badiiy adabiyot namunalari qiziqishlari bilish qiziqishlari sifatida birinchi navbatda o‘quv jarayonida shakllanadi.

Biz quyida o‘qish darslarida o‘quvchilarda badiiy adabiyot namunalari nisbatan qiziqishni shakllantirishning o‘ziga xos jihatlari ustida to‘xtalamiz. Kitobxonlik o‘quvchilarni badiiy adabiyot bilan tanishtirish imkonini beradigan asosiy pedagogik vosita hisoblanadi. O‘qish darslarida o‘quvchilarda badiiy adabiyotga nisbatan tizimli tarzda qiziqish shakllantiriladi [1]. O‘quvchilarda kitobga nisbatan shakllangan ma‘naviy ehtiyoj ularning moddiy borliq va atrof-olam bilan tanishishlariga sharoit yaratadi.

Pedagogikada o‘quvchilarda kitobxonlik ko‘nikmalarini shakllantirish va shu asosda ularni badiiy adabiyot namunalari qiziqitirishga xizmat qiladigan ko‘plab metodlar va usullar mavjud.

Ulardan eng samaralisi ko‘p marta o‘qishdir. Bu jarayonda o‘quvchilar muayyan savollarga javob qaytarish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Badiiy asar matniga qayta-qayta murojaat qilish natijasida o‘quvchilar uni chuqurroq anglashga muvaffaq bo‘ladilar. Natijada ularda ushbu asarga nisbatan alohida qiziqish vujudga keladi. Asar ularga alohida ta‘sir ko‘rsatib, o‘zlari uchun yangi, qiziqarli, hayajonga soladigan dalillarni izlab topadilar. Natijada ularning badiiy asarga bo‘lgan qiziqishlari ortadi va chuqurlashadi.

Biz quyida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida badiiy adabiyot namunalari qiziqishni shakllantirishga xizmat qiladigan kitobxonlikning alohida turlari ustida to‘xtalamiz:

1. Oldindan e'lon qilingan kitobxonlik – bunda darsning muayyan qismida yoki butun dars davomida barcha o'quvchilar bilan birgalikda muayyan bir asar o'qiladi. Bunday kitobni o'quvchilarning o'zlari, muayyan badiiy asarga bo'lgan qiziqishlari, uni muhokama qilishga nisbatan qiziqishlari va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tanlaydilar. Chunki o'quvchilar mazkur asarni sinfdoshlari va o'qituvchi bilan muhokama qilishga ehtiyoj sezadilar. Bunday kitobxonlik o'quvchilarning badiiy adabiyot namunalari bo'lgan qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash imkonini beradi.

2. Qayta o'qish – bunda o'quvchilar uchun ma'lum bo'lgan muayyan bir badiiy asar vaqt o'tgach, qayta o'qiladi[1]. Natijada o'quvchilar o'z ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda badiiy asarda o'zlari yoqtirgan qahramonlar bilan qayta muloqotga kirishadilar. O'zlarining ushbu badiiy asarga bo'lgan qiziqishlari natijasida kelib chiqqan ehtiyojlarini qondiradilar. Natijada ular o'zlarida ilgari paydo bo'lgan xis-tuyg'ularni chuqurlashtiradilar va qayta baholaydilar. Bunda o'quvchilar asar qahramonlari haqida qayta fikrlaydilar va ularni yangicha nuqtai nazardan turib anglashga erishadilar.

3. Erkin o'qish – bunday darslarda o'quvchilar o'z qiziqishlaridan kelib chiqqan holda muayyan badiiy asarni o'qish istagini bildiradilar. Bunda ular o'z oldilariga nima uchun bu asarni o'qish, nimani aynan o'qish, qanday va qachon o'qish kerak degan savollarni qo'yadilar. Bunday kitobxonlikning ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi: o'quvchilarda badiiy asarga qiziqish unga bo'lgan munosabatni aniqlamasdan turib vujudga kelishi mumkin emas. Bu o'quvchining muallif shaxsiga qiziqish, badiiy asar mazmunini bilishga intilish yoki ma'naviy yuksalish istagidan kelib chiqadi [1]. Kitobxonlik ko'nikmalarini namoyon qilishda o'z sinfdoshlaridan orqada qolmaslik istagi ham o'quvchilarni erkin o'qishga jalb qiladi. Mustaqil o'qish o'quvchining istagi bilan bog'liq holda xohlagan paytda va xohlagan shaklda amalga oshiriladi. Bu jarayonda o'quvchilar o'z qiziqishlari doirasida badiiy asarni tanlashlari, uning muallifi yoki qahramonlari bilan dialogga kirishishlari mumkin. Mustaqil o'qish o'quvchilarga o'zini va badiiy asar namunalari bo'lgan qiziqishini namoyon qilish imkonini beradi [3].

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'quvchilarda badiiy asar namunalari qiziqishni shakllantirishda muayyan ish turlaridan foydalaniladi:

- matnni yaxlit tarzda o'qish[2:36];
- matnlarni qismlarga bo'lib, reja tuzgan holda o'qish [4];
- matnni tayyor reja asosida o'qish;
- badiiy asar matni yoki uning muayyan qismini sahnalashtirgan holda o'rganish;
- muayyan topshiriqqa asoslangan holda tanlab o'qish;

- shaxslarga bo'lib o'qish;
- ovoz chiqarib o'qish;
- matnni qisqartirib o'qish;
- gaplardan kelib chiqqan holda zanjirsimon o'qish;
- abzaslarga bo'lib o'qish;
- rasmga tayangan holda o'zaro mos keladigan qismlarni izlash asosida o'qish;
- savollarga javob bo'ladigan qismlarni izlash maqsadida o'qish;
- matndagi xulosalarni izlab topishga asoslangan o'qish;
- o'qish yordamida sabab-oqibat bog'lanishlarini topishga asoslangan kitobxonlik;
- muallif so'zidan tashqari dialogli matnlarni rollarga bo'lib o'qish;
- Muayyan qoidalar asosida so'zlarni kim tezroq izlab topish mashqini bajargan holda o'qish;
- Matndagi eng uzun so'zni topish maqsadida o'qish;
- Ikki, uch, to'rt murakkab so'zni izlab topish mashqini bajarish maqsadida o'qish;
- Matnda fe'l va sifat birikmasini izlab topishga asoslangan o'qish;
- Tushunarsiz so'zlarga belgi qo'yilgan holda o'qish kabilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun maroqli o'qish turlaridan biri "Kim berkinmachoq o'ynaydi" nomli mashg'ulotdir.

O'qituvchi doskaga olti qator xarflar yozadi. Tasodifiy xarflar yig'indisidan so'z paydo bo'ladi. O'quvchilar kim ular bilan berkinmachoq o'ynashini bilib oladilar: hayvonlar, qushlar, xashorotlar, o'simliklar bo'lishi mumkin. Bunday mashqlar o'quvchilarning kitobxonlik ko'nikmalari va diqqatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Pedagog matnga turli belgilar qo'yib, urg'ular, to'xtalishlar, murakkab so'zlar haqida o'quvchilarga izoh berishi maqsadga muvofiq. O'quvchilarda badiiy asar namunalari qiziqish uyg'otishda darslarda kichik hajmdagi dialog shaklida yozilgan matnlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. O'quvchilarni ifodali o'qishga o'rgatish maqsadida biz badiiy asarlardan olingan kichik hajmli matnlardagi asosiy fikrni anglatishga harakat qildik. Bunda quyidagilarga e'tibor qaratildi: ovoznig kuchi va balandligi, zarur o'rinlarda to'xtalishlarga rioya qilish; nutqning xissiy bo'yoqdorligini ta'minlash; asar mazmunidan kelib chiqqan holda o'qish maromini o'zgartirish; intonatsiyalarni aniq ifodalash kabilar.

O'quvchilarda badiiy adabiyot namunalari qiziqish uyg'otishda loyiha metodi alohida samaradorlikka ega. Loyiha metodi yordamida o'quvchilarda badiiy adabiyot namunalari qiziqish uyg'otishga yo'naltirilgan faoliyat dolzarb, qiziqarli va samarali hisoblanadi. Aynan loyiha metodi yordamida o'quvchilarni faoliyatning turli turlariga jalb qilish mumkin.

Adabiyotlar

1. Федорова Т.В. Совершенствование читательской деятельности учащихся старших классов на уроках литературы Специальность 13.00.02 - теория и методика обучения и воспитания (литература) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук Москва. 2003 <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-02/dissertaciya-sovershenstvovanie-chitatelskoy-deyatelnosti-uchaschihsya-starshihklassov-na-urokah-literatury#1>

2. Образования - страница 36 <http://recept.znate.ru/docs/index-6870.html?page=36>

3. Ласкина Н.В., Новикова Н.А., Лежнева Н.С., Тимофеева Н.Ю., Слесарев С.А., Вахрушева Ю.Н. "Об образовании в Российской Федерации" (постатейный). - Специально для системы ГАРАНТ, 2014 г. <http://ivo.garant.ru/#/document/57565972>

4. <http://elibrary.ru/item.asp?id=29913499>

REZYUME. Ushbu maqolada o'z-o'zini rivojlantirish asosida o'quvchilarning so'z boyligini o'stirishning lingvodidaktik, lingvopsixologik xususiyatlari, o'quvchilarda badiiy adabiyot namunalari qiziqishni shakllantirish, o'quvchilarda shaxsiy bilish faoliyatining shakllanishi haqidagi izlanishlar ko'rib chiqilgan. Pedagoglar tomonidan o'quvchilarda badiiy adabiyot namunalari qiziqish uyg'otish motivlarining muayyan guruhlari o'rganildi. O'quvchilarda badiiy asar namunalari qiziqish uyg'otishda darslarda kichik hajmdagi dialog shaklida yozilgan matnlardan foydalanish maqsadga muvofiqligi bo'yicha tavsiyalar keltirildi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются лингводидактические, лингвopsихологические особенности развития словарного запаса учащихся на основе саморазвития, исследования по формированию у учащихся интереса к образцам художественной литературы, формированию у учащихся личной познавательной деятельности. Педагогами изучены определенные группы мотивов пробуждения у учащихся интереса к образцам художественной литературы. Были даны рекомендации по целесообразности использования на уроках текстов, написанных в виде диалогов небольшого объема, для привлечения внимания учащихся к образцам художественных произведений.

SUMMARY. The article examines the linguistic, linguistic and psychological features of the development of the vocabulary of students on the basis of self-development, research on the formation of interest in students to samples of fiction, the formation of students' personal cognitive activity.. Teachers have studied certain groups of motives for awakening students'interest in artistic literature. Recommendations were given on the appropriateness of using texts written in the form of small-scale dialogues in the lessons to attract the attention of students to samples of artistic works.